

Р.Я.Пиріг*

**ФЕЛЬДМАРШАЛ ГЕРМАН АЙХГОРН:
СЛУЖБА ТА СМЕРТЬ В УКРАЇНІ (квітень – липень 1918 р.)**

Досліджується діяльність Г.Айхгорна на чолі німецьких окупаційних військ в Україні. Показано вплив його наказів на внутрішньополітичну ситуацію, заходи штабу оберкомандо щодо зміни державної влади. Висвітлено його відносини зі П.Скоропадським та гетьманським урядом, дії з придушення селянських повстань. Розкрито причини й обставини вбивства фельдмаршала.

Ключові слова: Айхгорн, окупаційні війська, оберкомандо, Українська Центральна Рада, гетьманат, військово-польові суди.

Німецькими військами, які на запрошення уряду УНР 18 лютого 1918 р. почали звільнення України від більшовиків, командував генерал-полковник Александр Лінзінген. Після приєднання до воєнної операції збройних сил Австро-Угорщини імператор Німеччини Вільгельм II виношував план створення спільного командування на чолі з представником вермахту. Керівництво Австро-Угорщини противилося цьому, побоюючись, що командувачем стане непопулярний серед австрійської військової верхівки генерал А.Лінзінген. Пізніше, аналізуючи невдачу створення спільного військового командування на початку Східної кампанії, посол Альфонс Мумм писав до МЗС: «Свого часу німецьким властям не вдалося домогтися, щоб верховне командування всіма діючими в Україні союзними військами було передано німецькому штабові. Не вдалося, вірогідно, головним чином тому, що ми висували на пост головнокомандуючого Лінзінгена, абсолютно небажаного для наших союзників кандидата»¹.

Начальник штабу армійської групи «Лінзінген» генерал-лейтенант Вільгельм Гренер, який у середині березня 1918 р. отримав широкі повноваження військового й політичного характеру щодо ведення Східної кампанії, був невисокої думки про свого шефа. Таку ж позицію зайняв і начальник штабу Східного фронту Максиміліан Гофман. 31 березня 1918 р. А.Лінзінгена було звільнено з посади командувача німецькими військами в Україні, а на його місце призначено генерал-фельдмаршала Германа Айхгорна (Ейхгорна).

Герман Готфрід Еміль фон Айхгорн (Hermann Gotfried Emil von Eichhorn; 13 лютого 1848 – 30 липня 1918 рр.) – німецький воєначальник, генерал-фельдмаршал. По материнській лінії доводився внуком філософу Фрідріху Шеллінгу, по батьківській – був онуком пруського міністра релігій, освіти й охорони здоров'я Йоганна Айхгорна. Після закінчення гімназії юнак обрав військовий фах, розпочавши службу поручиком піхотного полку. Брав участь в австро-пруській (1866 р.) та франко-пруській (1870–1871 рр.) війнах. Тривалий час служив у генеральному штабі, командував дивізією, корпусом.

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Крах германской оккупации на Украине. – Москва, 1936. – С.157.

Під час Першої світової війни – командувач 10-ї армії, потім групи армій, які брали участь у стратегічних операціях у Східній Пруссії проти російських військ. У серпні 1915 р. Г.Айхгорн був удостоєний вищої військової нагороди Німеччини – ордена «За заслуги» («Pour Le Mérite»), а у вересні отримав до нього відзнаку – дубове листя. Із кінця 1917 – на початку 1918 рр. армійська група «Айхгорн» діяла у Прибалтиці й Білорусії, зайнявши в лютому Псков, Гомель та інші міста².

На початку квітня 1918 р. фельдмаршал прибув до Києва. Представник вищого німецького командування в місті полковник Фрідріх Штольценберґ запропонував військовому міністрові УНР Олександрові Жуковському прибути на вокзал для зустрічі нового головнокомандувача, але той дав ухильну відповідь, побоюючись втрати власного авторитету в очах громадськості. Однак під тиском Ф.Штольценберґа всі вищі чини міністерства зустрічали Г.Айхгорна³. Поселився він у розкішному особняку Уварових по вул. Катерининській, 16 (нині – Липська). На початку 1917 р. споруду у графській родині придбав відомий власник прибуткових будинків Микола Попов, а в березні 1918 р. палац реквізувало німецьке військово командування.

На час прибуття Г.Айхгорна до Києва кайзерівські війська успішно просувалися у східному й південному напрямках. Начальник штабу Східного фронту генерал М.Гофман так описував бойові дії проти більшовиків узимку – навесні 1918 р.: «Це найдивовижніша війна, яку я коли-небудь бачив – майже винятково на залізниці й на машинах. Сідає жменька піхотинців із кулеметами й однією гарматою на потяг і їде до наступної станції, бере її, арештовує більшовиків, чекає на поповнення, що прибуває залізницею, і їде далі. У кожному разі цікавий метод своєю новизною»⁴.

Наспих сформовані, напіврегулярні радянські «армії» під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка не могли стримати просування німецьких військ. 29 березня 1918 р. вони оволоділи Полтавою, 3 квітня – Катеринославом, а за чотири дні зайняли Харків. Один із керівників оборони міста Микола Руднев телеграфував у штаб В.Антонова-Овсієнка: «Обороняти Харків було неможливо, німці глибоко обійшли з лівого флангу, цінні вантажі встигли вивезти»⁵.

Очевидно, Ф.Штольценберґ відповідним чином інформував фельдмаршала про постать міністра О.Жуковського, адже відразу після приїзду до Києва Г.Айхгорн з офіційним візитом відвідав не військово міністерство, а начальника Генерального штабу УНР підполковника Олександра Сливинського. Він висловив задоволення взаємодією зі штабом оберкомандо, очолюваним генералом В.Гренером. Оскільки на той час межі просування німецьких військ остаточно не було визначено, то він цікавився майбутніми кордонами України⁶.

² Айхгорн Герман фон // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь. – Москва, 2003 [Електронний ресурс]: http://www.gpedia.com/uk/gpedia/Герман_фон_Айхгорн

³ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – С.65.

⁴ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. – К., 2015. – С.195.

⁵ *Пиріг Р.* Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 р.). – К., 2014. – С.13.

⁶ Народня воля. – 1918. – 9 квітня.

7 квітня 1918 р. Г.Айхгорн вирушив до щойно звільненого від більшовиків Харкова. Очевидець тих подій князь Олександр Голіцин у споминах писав: «Начальник експедиційного корпусу генерал Айхгорн в'їхав до Харкова у колясці у супроводі свого штабу та пошту, і проїхавши так по всій Катерининській вулиці, під'їхав до "Гранд-Отелю" на Павловській площі, обравши цей кращий готель місцем своєї резиденції»⁷. Потім він прийняв парад німецьких та українських військ. Князь відзначав, що перші викликали «якесь змішане почуття», а другі – «ані захоплення, ані особливого схвалення». Слід зауважити, що це – рефлексії російського патріота, великого землевласника, а за доби гетьманату – голови найпотужнішого в Україні корпоративно-власницького об'єднання «Протофіс».

Г.Айхгорн належав до тих воєначальників, котрі підтримували незалежність України, хоча б в обмеженій формі. Він розглядав її як певну противагу Росії й Польщі, сподіваючись, що в умовах загального хаосу стабільна Україна стане молодію привабливою державою⁸. У меморандумі від 17 червня 1918 р., присвяченому в основному проблемам східної політики, німецький головнокомандувач писав: «Уважаю, для нас украй важливо, щоб Україна стала дійсно незалежною державою. Я говорю це не просто в очікуванні різних економічних вигод, які ми отримаємо від України, тісно пов'язаної з Німеччиною. І не тільки доказ на користь зростаючої безпеки від Росії примушує мене так думати». Далі фельдмаршал наголошував на значенні країни як мосту до Кавказу, Азії й, нарешті, Індії. Він стверджував, що існування стабільної української держави вигідне для Німеччини, а хаос у Росії, який тривав, сприятиме зміцненню України⁹.

Дмитро Дорошенко писав: «Головнокомандуючим німецькою військовою силою був фельдмаршал Айхгорн, людина сама по собі доволі симпатична, тип вояка відвертого і простолінійного. Але фактично "політику" проводив не сам Айхгорн, а шеф його штабу генерал Гренер»¹⁰. Цитований вище меморандум фельдмаршала, очевидно, був продуктом службовців оберкомандо.

В українській історіографії публічну діяльність Г.Айхгорна найчастіше пов'язують з його наказом від 6 квітня 1918 р. «Про засів полів», який він підписав відразу по прибутті до Києва. У документі висловлювалася серйозна тривога з приводу того, що весняна сівба в Україні відбувається з великою затримкою. Також ставилася під сумнів здатність засіяти всі землі тільки зусиллями селян, як і дієвість впливу на них земельних комітетів. Через це німецька військова влада у визначених для того межах повинна енергійно наполягати на тому, щоб усі угіддя було засіяно там, де це можливо, у згоді з земельними комітетами, а в іншому випадку – з її власної ініціативи. Наказ містив виклад основних вимог до селян, виконання яких домагатиметься німецьке військово командування в Україні:

⁷ Голіцин А. Воспоминания. – Москва, 2008. – С.427.

⁸ Україна між самовизначенням та окупацією... – С.117.

⁹ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. – Москва, 2007. – С.185.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1918–1920 рр.). – К., 2007. – С.265.

«1. Хто засіває землю, тому належить і зібраний хліб, той і одержує наличні гроші за зібраний хліб по відповідній ціні. 2. Селянин, який набере землі більш того, чим зможе обробити і не зможе обробити всієї землі, буде суворо покараний. 3. В тих місцях, де селяни не можуть обсіяти всієї землі і де ще сидять поміщики, ці останні повинні піклуватися про засів землі і в цих випадках земельні комітети не можуть забирати землю у поміщиків для справедливого розділу її між селянами. Селяни не повинні перешкоджати поміщикам в тому. До засіву землі та збору хліба земельні комітети повинні доставити поміщикам коней, інвентар, а також і зерно до посіву. В таким разі жнива будуть належать на рівні з селянами тим, хто засіяв землю. 4. Всякі захвати, грабунки і знищення засівів будуть суворо каратись»¹¹.

Поза сумнівом, проект наказу готувався ще до приїзду Г.Айхгорна.Oberkommando, німецьке посольство, економічні радники цілком усвідомлювали, що зрив посівної кампанії неминуче обернеться недобором урожаю насамперед зернових, а отже ще більше ускладнить отримання з України обумовлених Брестською угодою обсягів зерна й сировини. Їх непокоїла заплутаність аграрних правовідносин в українському селі, породжена законом Центральної Ради про соціалізацію землі, діяльністю земельних комітетів, поверненням поміщиків. Нарешті, німці переконалися в управлінській безпорадності українського уряду й вирішили рятувати справу з посівною на власний розсуд.

Ще 21 березня 1918 р. німецькі економічні радники розробили проекти двох постанов уряду УНР. Перший стосувався земельних відносин на селі. Посилаючись на те, що втілення положень III і IV Універсалів не дало бажаних результатів, селяни захоплюють поміщицькі землі, розкрадають живий і мертвий інвентар, аграрна реформа за таких умов неможлива. Тому уряд має видати розпорядження, за яким кожен, хто присвоїв чужу землю та інвентар, зобов'язаний їх повернути колишньому власникові, відновити зруйноване. Селяни повинні отримати право купівлі поміщицьких земель. Піти на ухвалення такого закону лідери УНР відмовилися. Другий законопроект мав зобов'язати всіх власників землі забезпечити нормальну весняну сівбу¹².

Свої побоювання щодо зриву посівної кампанії в телеграмі до Берліна висловлював і посол А.Мумм. У відповідь на його звернення 26 березня 1918 р. помічник глави зовнішньополітичного відомства Німеччини Ганс Буше направив шифрограму, зміст якої істотно відрізнявся від попередніх ліберальних директив щодо невтручання у внутрішні справи УНР. У документі наголошувалося: головна мета окупації України – забезпечення експорту збіжжя до Центральних держав, і тут не може бути ніяких вагань. МЗС рекомендувало «стежити за тим, щоб обробіток полів проводився в повному обсязі, навіть якщо для цього й доведеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Указувалося на необхідність роз'яснити українському уряду, що наближення весняної сівби вимагає негайних дій, і йому слід видати розпорядження,

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – К., 2002. – С.15.

¹² Крах германской оккупации на Украине. – С.28–29.

яке спонукало б реальних власників до обробітку земельних наділів¹³. Під тиском німецької сторони міністр земельних справ УНР Микола Ковалевський видав наказ, за яким місцеві земельні комітети мали опікуватися проведенням засіву полів.

Однак німецькі військовики й дипломати вирішили не покладатися на малоавторитетний уряд УНР та аморфні структури земельних комітетів, узявши справу весняної сівби у свої руки. Наказ Г.Айхгорна було датовано 6 квітня 1918 р., але широковідомим він став тільки після публікації 12 квітня у газеті «Киевская мысль». Члени Центральної Ради дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «свята святих» правлячої партії українських есерів – земельну сферу. Фракція УПСР зажадала від уряду негайних пояснень. М.Грушевський, В.Голубович та М.Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А.Муммом. Очевидно, розмова була напруженою, оскільки наступного дня на засіданні Малої Ради М.Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ»¹⁴.

Питання про наказ Г.Айхгорна гостро обговорювалося 13 квітня на вечірньому засіданні Малої Ради. Міністр земельних справ М.Ковалевський заявив про намір подати у відставку, оскільки «всякі втручання у мою працю гальмують її, роблять неможливою». Очільник закордонного відомства М.Любинський висловив сподівання, що розпорядження німецького командування – це непорозуміння і справу ще можна буде залагодити. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є неприпустимим втручанням в українські справи німецького та австро-угорського командування. Центральна Рада не прийняла відставку М.Ковалевського й доручила йому «широко оповістити всю людність України», що наказ фельдмаршала Г.Айхгорна виконуватися не повинен. Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту в Берлін і Відень¹⁵.

Видання наказу від 6 квітня 1918 р. обумовлювалося усвідомленням представниками оберкомандо того, що зрив весняної сівби обернеться серйозним недобором зерна, унеможливить його поставки до Центральних держав і взагалі поставить під сумнів саму доцільність східної кампанії. Однак, будучи впевненими в тому, що український уряд – «тільки лялька» («nur Puppe») в їхніх руках, вони не очікували такої різкої реакції Малої Ради, зокрема звернення В.Голубовича до німецького уряду. Позиція керівництва УНР додала представникам Німеччини аргументів на користь зміни влади в Україні. За підсумками бесіди з керівництвом республіки посол А.Мумм повідомив у Берлін: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе [...] тепер я все ж змушений буду спробувати поступово й в обережній формі ввійти в контакт із більш правими партіями»¹⁶. Насправді такі контакти саме у ці дні з генералом Павлом Скоропадським уже встановили підлеглі

¹³ Крах германской оккупации на Украине. – С.30–31.

¹⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.272.

¹⁵ Там само. – С.273.

¹⁶ Крах германской оккупации на Украине. – С.42–43.

начальника штабу оберкомандо В.Ґренера – майори Ганс Гассе і Вальтер Ярош¹⁷.

Ніякої реакції з боку Г.Айхгорна на заходи Центральної Ради щодо підписаного ним наказу про засів полів виявити не вдалося. Фельдмаршал був змушений головну увагу приділяти діям підпорядкованих йому військ щодо завершення звільнення України від більшовицьких загонів. Він особисто не контактував із керівництвом УЦР та уряду УНР. Можливо, від цього його застеріг В.Ґренер, ображений на голову Центральної Ради М.Грушевського, котрий відмовив йому у прийомі. Загалом це була прерогатива начальника штабу оберкомандо. 17 квітня 1918 р. відомий український діяч Євген Чикаленко записав у щоденнику:

«Скрізь, скрізь гомоняють, що от-от німці розженуть Ц. Раду і візьмуть владу в свої руки [...] а тим часом Ц. Рада твердо стоїть за соціалізацію землі і за всі здобутки революції, хоч німці цьому не співчують. Коли фельдмаршал Айхгорн видав наказ, щоб не заважали економіям сіяти, то Ц. Рада підняла ґвалт, який невідомо ще чим скінчиться. Певніше всього тим, що німці скажуть нашому урядові: “Пошли вон, дураки”»¹⁸.

Водночас лідери Центральної Ради були впевнені, що їхнє звернення до німецького уряду й депутатів райхстаґу щодо грубого втручання оберкомандо у внутрішні справи УНР знайде підтримку в Берліні. За декілька днів до гетьманського перевороту в розмові з близьким до німецьких кіл Олександром Скорописом-Йолтуховським М.Грушевський самовпевнено заявив, що завдяки вжитим заходам райхстаґ нібито вже «задав перцю тутешньому командуванню» і Г.Айхгорн, мовляв, «має цими днями полетіти за свої накази, що протирічать універсалам і розпорядженням Центральної Ради»¹⁹. Та надії керманічів УНР не справдилися, а загроза їхній владі ставала дедалі реальнішою.

Г.Айхгорн був цілковито посвячений у плани підготовки усунення Центральної Ради та приведення до влади П.Скоропадського, хоч головними реалізаторами цієї акції виступали генерал В.Ґренер і посол А.Мумм. У мемуарній літературі можна зустріти твердження, що «5 квітня (за ст. ст. – Р.П.) було укладено договір між фельдмаршалом Айхгорном і бароном Муммом – з одного боку, і генералом Скоропадським – з іншого, про спрямування майбутньої української політики»²⁰. Так писав російський генерал А.Денікін, спираючись на донесення Василя Шульгіна з Києва, хоч і усвідомлював справжню роль В.Ґренера в тогочасних подіях, називаючи його «вершителем долі України»²¹.

Насправді ж П.Скоропадський до перевороту ніяких контактів із фельдмаршалом не мав. Хоч у Києві й поширювалися чутки, нібито Г.Айхгорн і П.Скоропадський одружені з дочками колишнього царського міністра

¹⁷ *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.142.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.13.

¹⁹ Там само. – С.55.

²⁰ *Денікин А.* Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии: Май – октябрь 1918. – Минск, 2002. – С.51.

²¹ Там же. – С.53.

П.Дурново. Звичайно, В.Ґренер постійно інформував головнокомандувача про хід підготовки перевороту, вибір кандидатури глави майбутньої української влади. Урешті саме Г.Айхгорнові 26 квітня 1918 р. імператор Вільгельм II адресував телеграму: «Передайте генералові Скоропадському, що я згоден на обрання гетьмана, якщо гетьман візьме зобов'язання неухильно виконувати наші поради»²².

Повалення Центральної Ради прискорила авантюрна акція міністра внутрішніх справ УНР Михайла Ткаченка з викрадення відомого банкіра, колишнього директора Київського відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі Абрама Доброго, котрий виконував посередницьку місію в поставках продовольства до Німеччини. 25 квітня 1918 р. його схопили й вивезли до Харкова члени невідомого доти таємного Комітету порятунку України. Мета викрадення так і залишилася нез'ясованою, але сам цей факт викликав різку реакцію німецької сторони. Посол А.Мумм вимагав від В.Голубовича негайно знайти банкіра, хоч прем'єр запевняв у повному невіданні щодо цієї справи. Того ж дня за наполяганням генерала В.Ґренера фельдмаршал Г.Айхгорн підписав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів. Юрисдикції військової юстиції підлягали:

«1. Всі вчинки проти громадського порядку, всі карні злочинства проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать, підлягають виключно особливому німецькому польовому суду. 2. Всяке порушення публічного спокою, особливо вуличними збіговищами – забороняється. 3. Забороняється також усяке намагання порушити спокій або публічну безпечність усною агітацією. В пресі або якими іншими способами. Часописси, винуваті в таких вчинках, будуть негайно закриті»²³.

Виконання наказу доручалося командуванню 27-го армійського корпусу. Він набував чинності відразу після оголошення, що проводилося шляхом розклеювання в багатолюдних місцях.

26 квітня 1918 р. наказ Г.Айхгорна було широко оповіщено, але лише наступного дня Рада Народних Міністрів почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри Микола Любинський, Григорій Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій – вимагати відкликання головнокомандувача Г.Айхгорна, посла А.Мумма, або й виведення німецьких військ. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що дії оберкомандо можуть бути засуджені райхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. До того ж дебати з цього вкрай складного питання проходили в умовах урядової кризи. Члени Української партії соціалістів-федералістів Сергій Шелухін, Іван Фещенко-Чопівський і В'ячеслав Прокопович, мотивуючи свої дії нездатністю уряду до праці, залишили посади.

За таких обставин обговорення ситуації у зв'язку з наказом Г.Айхгорна довелося перенести до Центральної Ради. Майже весь день 27 квітня 1918 р.

²² Деникин А. Очерки русской смуты... – С.51.

²³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.25.

на фракціях тривали гострі дискусії щодо поточного політичного моменту. Пленарне засідання відкрилося о 21-й год. Спочатку йшлося про довібори в Установчі збори, про проект Конституції УНР, справи національних міністерств. Нарешті, слово для доповіді взяв прем'єр В.Голубович. Він згадав про вимушені умови запрошення військової допомоги проти більшовицької окупації, гарантії союзників щодо невтручання у внутрішні справи України. Коментуючи реакцію в Берліні на перший наказ Г.Айхгорна про засів полів, урядовець зачитав текст телеграми про обговорення цього питання 24 і 25 квітня у райхстагу та зробив висновок, що такі дії німецького командування засуджуються більшістю депутатів. В.Голубович завершив промову пропозицією надіслати німецькому урядові ноту з вимогою, «щоби цих людей, невідповідних ні нашим завданням, ні нашій роботі, невідповідних і тенденціям і завданням німецького уряду, звідси було відкликано»²⁴.

Дебати щодо наказу Г.Айхгорна, а фактично про політичну ситуацію, тривали в Малій Раді й у Вербну неділю 28 квітня 1918 р. під головуванням М.Грушевського. Промови учасників засідання були рішучими, вони засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М.Порш); «нехай генерал Айхгорн знає, що йому прийдеться тут держати не 300 тис., а 3 млн війська» (Б.Мартос). Володимир Винниченко, котрий нещодавно повернувся до Києва, виступив із довгою промовою, сповненою національного пафосу й соціалістичної риторики на кшталт: «Тільки гармонізація соціальних інтересів із національними дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють»²⁵.

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що лідери Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеної економічної угоди змусить керівництво Німеччини «приструнити» своїх військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у райхстагу тощо. Лише зрідка лунали тверезі міркування. Так, М.Порш причиною втручання німців у внутрішні справи УНР уважав «той розвал і безсилля державної власті, які у нас запанували останніми часами». А російський есер О.Зарубін оцінював ситуацію ще більш реально: «Можна з упевненістю сказати, що наказ Г.Айхгорна було обмірковано й затверджено попередньо в політичному відділі генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?». Зрозуміло, що про згоду самого кайзера на зміну влади в Україні члени Центральної Ради не знали.

Завершити цю безплідну полеміку депутатам «допомогли» німецькі вояки, раптово з'явившись у залі засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Генде гох!» і принизливим обшуком та арештом кількох урядовців. Поза сумнівом, ця демонстрація сили також була одним з елементів Гренероного плану підготовки перевороту. Вона ставила за мету

²⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.315–317.

²⁵ Там само. – С.318–322.

деморалізувати членів Ради, а затримання міністра військових справ і чиновників МВС – позбавити керівництва силові відомства.

У зв'язку з арештами у Центральній Раді прем'єр В.Голубович намагався з'ясувати у А.Мумма причини інциденту й навіть заявив про готовність розділити долю заарештованих колег. Посол пояснив, що такі дії пов'язані з розслідуванням викрадення банкіра А.Доброго та вчинені слідчим із санкції німецького судді. Дорогою від німецького посла В.Голубовича «випадково» затримав німецький патруль – нібито через відсутність документів, йому не дозволили зателефонувати Г.Айхгорнові, В.Ґренерові чи А.Мумму. Після того, як його за певний час звільнили, прем'єр попрямував до педагогічного музею й, очевидно, за згоди М.Грушевського о 23:40 відправив представникові УНР у Берліні Олександрові Севрюку телеграму з детальним викладом дій німецьких військових у Центральній Раді, про обшуки та арешти українських діячів, протест послові А.Мумму тощо.

Дізнавшись про наміри В.Голубовича апелювати до німецького уряду з приводу арешту урядовців УНР, Г.Айхгорн доручив полковникові Ф.Штольценберґу терміново вимагати від прем'єра пояснень. Але через затримання В.Голубовича той розшукав його опівночі у приміщенні Центральної Ради разом зі М.Грушевським. Зміст розмови очільника уряду з німецьким офіцером невідомий, утім це вже не мало принципового значення, адже всі механізми здійснення державного перевороту почали діяти. Київський гарнізон кайзерівських військ отримав таємний наказ Г.Айхгорна про дії на випадок надзвичайної ситуації. Ним передбачалося надходження до військових підрозділів закодованих сигналів: «Готувати», «Здійснювати», «Перешкоди звісткам». За першим слід було зайняти стратегічні пункти міста, за другим – розпочати роззброєння українських частин, за третім – заблокувати поширення звісток про події в Києві, а також зв'язок уряду з місцевими органами. Ще одна директива Г.Айхгорна стосувалася заходів з недопущення страйку залізничників²⁶. Усе це свідчило, що керівництво оберкомандо не виключало можливого збройного опору з боку урядових сил.

Напруженість подій навколо Центральної Ради, наступне її повалення обговорювалися ввечері 28 квітня 1918 р. на нараді у фельдмаршала Г.Айхгорна за участю В.Ґренера, послів А.Мумма та Й.Форґача, командувача 27-го корпусу генерала Ґустава Ватцдорфа, полковника Ф.Штольценберґа та майора Моріца Фляйшмана. До цього такі наради проводив начальник штабу В.Ґренер. Це свідчило, що німецькі очільники в Києві не виключали силового розв'язання ситуації з Центральною Радою. Їх непокоїла можлива реакція депутатів райхстагу, відомства канцлера та МЗС Німеччини на арешти українських урядовців. Тим більше, що посол А.Мумм посилено підкреслював незгоду зі способом дій військових. Г.Айхгорн і В.Ґренер виходили з того, що сталося, і пропонували «прикрити» дії німецького судді, який санкціонував вторгнення у будівлю Центральної Ради та арешти українських посадовців.

²⁶ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С.107.

Насамкінець домовилися про можливість подальшого виступу проти самої Ради за умови, що вона заявить протест проти наказу Г.Айхгорна, ухвалить розпорядження про його невиконання та порушить у Берліні питання про відставку фельдмаршала²⁷.

А.Мумм, намагаючись запобігти можливій несхвальній позиції уряду Німеччини щодо дій київського оберкомандо, 29 квітня 1918 р. відправив канцлерові Георгію фон Гертлінгу розлогу доповідну з приводу вимушеності радикальних заходів, ужитих Г.Айхгорном. Посол наголошував, що фельдмаршал не міг допустити діяльності таємного Комітету порятунку України, оскільки через слабкість місцевого уряду він несе відповідальність за спокій і лад у місті. А коли агентурним шляхом підтвердилася участь міністрів УНР в афері з А.Добрим, Г.Айхгорн підписав наказ, згідно з яким «усі злочини проти громадського порядку караються тільки особливими німецькими польовими судами». Арешти деяких українських урядовців посол пояснював власною ініціативою командувача армійського корпусу генерала Г.Ватцдорфа. Очевидно, А.Мумм побоювався негативної реакції на дії оберкомандо в Києві з боку уряду Німеччини й депутатів райхстагу, тому так детально пояснював канцлерові необхідність арешту урядовців, затримання та обшуку прем'єра В.Голубовича (щодо останнього деталізувалися такі обставини: «Коли він нервовими рухами руки схопився за кишеню, йому було наказано підняти руки вгору, потім його обшукали»). Доповідна записка також мала підготувати райхсканцлера до неминучості зміни влади в Україні²⁸.

А тим часом Київ заповнили декілька тисяч делегатів Усеукраїнського хліборобського конгресу, який із дозволу німецької влади мав розпочати роботу 29 квітня 1918 р. Передбачалося, що його учасники, спираючись на давню національну традицію, оберуть гетьманом усієї України Павла Скоропадського. Напередодні відбулася його зустріч із генералом В.Гренером, за підсумками якої майбутній очільник Української Держави взяв на себе фактично продиктовані німцями зобов'язання, насамперед щодо виконання договірних умов про поставки зерна й сировини.

29 квітня 1918 р. члени Центральної Ради зібралися на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку Рада Народних Міністрів додатково виділила 25 млн крб на утримання УЦР. Мала Рада вирішила направити до посла А.Мумма делегацію на чолі з В.Голубовичем, давши повноваження за необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку, а новому – Центральна Рада доручить переглянути земельний закон із метою пристосування його до потреб життя²⁹.

В очікуванні повернення делегатів М.Грушевський доповів, що опівночі у будівлі Центральної Ради його відвідав полковник Ф.Штольценберг, якому він висловив рішучий протест. Вторгнення німецьких військових у Раду той пояснив пошуком організаторів викрадення банкіра А.Доброго. М.Грушевський також повідомив, що вже повернуто деякі документи, вивезені німцями. Хронікер газети «Киевская мысль» у звіті написав: «Заяву М.С.Грушевського члени Ради

²⁷ Крах германской оккупации на Украине. – С.57.

²⁸ Там же. – С.53–54.

²⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.330.

вислухали мовчки»³⁰. Німецький дослідник В.Баумгарт зазначає, що 29 квітня 1918 р. Г.Айхгорн у листі до голови Центральної Ради вибачився за «вчорашній інцидент» і повідомив про зняття з посади німецького військового коменданта Києва генерала Гаспара Ебергардта – саме його підрозділи заарештовували українських урядовців³¹. Ані під час останнього засідання Ради, ані у споминах М.Грушевський не згадував про цей епізод. Хоч дійсно Г.Айхгорн провів кадрову ротацію, помінявши місцем служби німецьких комендантів у Києві й Полтаві. Принесені вибачення за вторгнення німецьких військовиків до будівлі Центральної Ради, звільнення заарештованих посадовців і видалення з Києва німецького коменданта було здійснено не для керівництва УНР, а на випадок небажаної реакції відомства канцлера та лівих партій у райхстау Німеччини.

Члени Центральної Ради поспішно, відразу у трьох читаннях, ухвалили Конституцію УНР – «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» – як типової парламентської республіки. А тим часом від А.Мумма повернулися посланці Ради. В.Голубович доповів, що на всі їхні заяви та пропозиції барон відповів сакраментальною фразою: «Пізно!» («Zu spät!»)³². Це й була остання крапка у стосунках Центральної Ради, а формально – незалежної УНР, із німецькою стороною. Тримісячний альянс молодій українській демократичній республіці із застарілими центральноєвропейськими монархіями завершився крахом першої.

Інспірований штабом армійської групи «Айхгорн-Київ» і погоджений із найвищою владою Німеччини державний переворот в Україні було реалізовано з німецькою пунктуальністю. Як і планувалося, хліборобський конгрес «обрав» гетьманом генерала П.Скоропадського. Члени Центральної Ради ніякого опору не вчинили й тихо розійшлися. Після погодження з німцями новий очільник оприлюднив перші державні акти – грамоту до всього українського народу, в якій дякував Центральним державам за «спасіння України», і закони про тимчасовий державний устрій. 30 квітня і 1 травня 1918 р. у штабі оберкомандо тривало узгодження кандидатур майбутнього уряду. Сформувавши ввечері 2 травня кістяк Ради Міністрів, П.Скоропадський офіційним листом повідомив про це «його вельможність фельдмаршала германських військ Айхгорна»³³.

На вимогу лівих фракцій райхстау зміна влади в Києві стала предметом обговорення на засіданні 4 травня 1918 р. Із доповіддю про події в Україні виступив віце-канцлер Фрідріх Паер. Природно, що користувався він інформацією посла А.Мумма, тому його оцінки ситуації були цілком у руслі інтерпретацій подій посольством та оберкомандо. Отже наказ Г.Айхгорна про примусовий засів полів було спричинено невиконанням українським урядом обіцянок організувати посівну кампанію. До того ж наказ був звернений не до населення, а до німецьких установ в Україні. Арешт окремих членів Центральної Ради став відповіддю на дії Комітету порятунку України з викрадення банкіра

³⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.227.

³¹ Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. – Vienna; Munich, 1966. – S.130.

³² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.329–330.

³³ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. – Т.2. – К., 2015. – С.42–43.

А.Доброго, а також заклики «до певного роду сицилійської вечери, а саме вищення всіх німецьких офіцерів». У відповідь фельдмаршал Г.Айхгорн був змушений видати наказ про запровадження військово-польових судів для розгляду порушень громадського спокою. Віце-канцлер запевнив депутатів, що створення нового уряду «є суто внутрішньоукраїнською справою, в якій німці жодної участі не беруть». Утім визнав, що арешт членів Ради був помилкою місцевого коменданта, якого Г.Айхгорн уже усунув із посади. Із критикою уряду виступили депутати Філіпп Шейдеман (соціал-демократ) і Маттіас Ерцбергер (центрист), однак їхні закиди спростовували представники відомства канцлера та МЗС. Газетний звіт засвідчує, що депутати не володіли достатньою інформацією про київські події, а урядовці не гребували перекрученнями³⁴.

Новий український уряд, кандидатуру кожного з членів якого було узгоджено з генералом В.Гренером, мав реагувати на накази Г.Айхгорна, які свого часу викликали конфлікти з Центральною Радою. На засіданні кабінету 9 травня 1918 р. розглядався відомий наказ фельдмаршала про засів полів. В ухваленій постанові наголошувалося, що положення про належність урожаю тим, хто засіяв весною, може призвести до вкрай важких наслідків, оскільки є порушенням принципу власності, покладеного в основу грамоти гетьмана, погодженої з вищим німецьким командуванням. Уряд доручив прем'єрові Федорові Лизогубу вступити в переговори з послом і начальником штабу оберкомандо про внесення коректив у відповідну частину наказу, щоб за власниками залишалося право на землю й на відшкодування орендної плати грошима чи натурою³⁵.

Інший наказ Г.Айхгорна, про який голову уряду Ф.Лизогуба було повідомлено 17 травня 1918 р., стосувався визнання німецькими трофеями зброї, спорядження та майна військових складів в Україні. 24 травня кабінет розглянув це питання і погодився з тим, що вже захоплене німцями на складах у Дарниці, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві належить їм і може бути вивезене. Щодо інших складів, то справа передається до Комісії по здобичі³⁶. Слід зауважити, що більше у протоколах Ради Міністрів цей орган не згадується.

28 травня 1918 р. на засіданні уряду міністр судових справ Михайло Чубинський доповів, що квітневий наказ Г.Айхгорна про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів доволі вільно трактує підлеглість українських громадян німецькій юрисдикції. Про вчинені проти них арешти та суди українську сторону не повідомляли. Це ж стосувалося й австро-угорських військ. Рада Міністрів постановила ввійти щодо цих питань у зносини з німецьким та австрійським командуванням для вироблення єдиного й узгодженого способу дій, участі української прокуратури в нагляді за справами тощо. Міністрам М.Чубинському, Д.Дорошенку доручалося підготувати ноту з викладом побажань до німецького й австрійського командування³⁷.

На час призначення Г.Айхгорна на посаду Німеччина й Австро-Угорщина розподілили територію України на зони своєї військової присутності. Однак,

³⁴ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.

³⁵ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)... – Т.1. – С.27.

³⁶ Там само. – С.30–31.

³⁷ Там само. – С.42–43.

попри наполягання імператора Вільгельма II, спільного військового командування створено так і не було. Штаб Г.Айхгорна в Києві, маючи необмежений вплив на гетьманський уряд, пильно стежив за тим, щоб австро-угорські союзники не отримали якихось преференцій у справі продовольчих поставок. Тим більше, що окупувавши південні зернові райони України, вони вдалися до практики широких ревізій збіжжя й сировини. У кінці травня 1918 р. Рада Міністрів запровадила посаду вповноваженого українського уряду при командуванні імператорської і королівської Східної армії, призначивши на неї відомого адміністратора царських часів Сергія Гербеля³⁸. Він отримав широкі повноваження аж до підпорядкування йому місцевих адміністрацій та право у виняткових випадках призупиняти їхні рішення³⁹.

1 червня 1918 р. посол А.Мумм у шифрограмі до МЗС повідомляв про вимоги С.Гербеля надзвичайно широких повноважень і повної самостійності у його діях у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях, убачаючи у цьому можливість посилення австро-угорського впливу в регіоні. Далі йшлося про намір генерала В.Гренера висловити протест українському уряду, тим більше, що повіти колишньої Таврійської губернії входили до німецької окупаційної зони⁴⁰.

Такого листа підписав фельдмаршал Г.Айхгорн і уряд був змушений внести зміни до раніше затвердженої інструкції, обмеживши повноваження С.Гербеля дозволами голови Ради Міністрів⁴¹. Створилася досить неприємна ситуація, адже первісна інструкція затверджувалася за присутності австро-угорського губернатора Одеси фельдмаршала Едуарда Бельца. Міністри народного здоров'я й опікування Всеволодові Любинському, який мав відрядження до Одеси, доручили пояснити С.Гербелеві й австрійському командуванню причини змін у раніше затвердженій інструкції. Повернувшись, він зробив доповідь про переговори з австро-угорським командуванням щодо змін в інструкції, яку було взято до відома. Ніяких подробиць із цього питання журнал засідань уряду не містить⁴².

Колізія з призначенням уповноваженого уряду при австро-угорському командуванні залишила слід й у спогадах П.Скоропадського:

«Після довгих пошуків зупинилися на Гербелі. Він погодився, але через деякий час попросив, щоб йому збільшили повноваження. Рада Міністрів майже погодилася з цим, але перш ніж це питання було розв'язане в позитивному сенсі, генерал Гренер у розмові з одним із міністрів дізнався про це і рішуче став проти подібного вирішення питання, вважаючи, що надання таких прав Гербелю, при його перебуванні в австрійському "Оберкомандо", є надзвичайно небезпечним. Гербелю не дали прав, які він просив, і він через деякий час пішов»⁴³.

³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.9.

³⁹ Там само. – Арк.33, 37 зв.

⁴⁰ Крах германской оккупации на Украине. – С.156–157.

⁴¹ Вернадский В. Дневники 1917–1921. – К., 1994. – С.89.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.42, 46.

⁴³ Скоропадський П. Спогади. – С.240.

Тут П.Скоропадський припустився неточності. Насправді, такі права надали, але потім обмежили. С.Гербель не залишав посади і працював в Одесі аж до призначення міністром продовольчих справ у серпні 1918 р.

Німецьке командування надавало великого значення організованому збиранню врожаю. Г.Айхгорн надіслав Ф.Лизогубові листа, в якому вказав на зволіканні «у здійсненні урядом необхідних заходів по забезпеченню своєчасного збирання хліба та проведенні інших сільськогосподарських робіт» і наполягав на швидшій реалізації відповідних зусиль. 4 липня 1918 р. лист було розглянуто на засіданні уряду. Міністри визнали, що таке звернення обумовлене недостатньою обізнаністю німецького командування у цій справі. Рада Міністрів 21 червня вже розглянула відповідні законопроекти, які незабаром будуть затверджені. Про це прем'єр-міністр мав проінформувати фельдмаршала⁴⁴.

Керівництво оберкомандо підтримувало урядовий курс на українізацію, побоюючись посилення проросійських впливів. Однак ставлення до запровадження української мови було загалом негативним. Значною мірою це обумовлювалося тим, що чимало офіцерів штабу армійської групи «Айхгорн-Київ» володіли російською. Спостережливий кадетський лідер Павло Мілюков, який на певний час змінив свою орієнтацію на Антанту та прибув до Києва в пошуках контактів з оберкомандо, писав: «Німці з оточення Ейхгорна ставляться до “державної мови” несхвально. Ейхгорн, в останніх прокламаціях, звертається до населення німецькою чи російською»⁴⁵. Генерал В.Гренер узагалі вважав українську мову одним із діалектів російської.

На початку червня 1918 р. лідери демократично-хліборобської партії вмовляли колег із соціалістичних партій організувати делегацію до Г.Айхгорна та довести, що нинішній кадетсько-октябристський уряд веде політику російщення, є шкідливим як українським, так і німецьким інтересам. Намагання отримати аудієнцію саме у фельдмаршала було викликане безрезультатними попередніми відвідинами начальника штабу оберкомандо В.Гренера. Але Г.Айхгорн ухилився від зустрічі з посланцями українських партій та адресував їх до того ж таки В.Гренера. Намагання переконати генерала, що нинішній уряд тягне до «єдиної й неділимої» не увінчались успіхом. Той відповів, що делегати помиляються, а уряд свідомо обстоює українську державність. За свідченнями Є.Чикаленка, один із лідерів Української демократично-хліборобської партії (УДХП) С.Шемет виніс із зустрічі з В.Гренером враження, що німці дбають про створення самостійної української держави, але не національної, а територіальної⁴⁶.

У спогадах П.Скоропадський наголошував, що від самого початку для нього особливою турботою було встановлення певних відносин як із німецьким оберкомандо, так і з послом А.Муммом та австрійським посланником В.Принцигом. Із цією метою гетьман відвідав їх. Потім улаштував офіційний прийом Г.Айхгорна у своїй резиденції. За декілька днів німецький штаб дав обід на честь П.Скоропадського. Про фельдмаршала останній писав у спогадах:

⁴⁴ Там само. – С.123.

⁴⁵ Дневник П.Н.Мілюкова 1918–1924. – Москва, 2005. – С.25.

⁴⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.59.

«Ейхгорн був поважний старик у повному розумінні цього слова, розумний, дуже освічений, з широким кругозором, доброзичливий, не даром він був онуком філософа Шеллінга. У ньому зовсім не було тієї пихатості і зарозумілості, які спостерігалися, інколи, серед німецького офіцерства»⁴⁷.

Посол Болгарії в Українській Державі Іван Шишманов після відвідин Г.Айхгорна залишив у щоденнику такий запис за 20 травня 1918 р.: «Високий, досить повний, веселий 70-річний дідуган, але без зморшок на добре голеному обличчі. Гарні очі вояки. Посивілі, підстрижені вуса. Живе в будинку якогось Попова. Розкішна, але важка приймальня зала. Усе, як має бути. Тут живе справжній господар». Коли зайшлося про Україну, Г.Айхгорн наголосив, якщо вона втримається, а анархія в Росії триватиме, то російська буржуазія пристосується до нових умов задля свого інтересу. Він запевнив, що хоче, аби Україна збереглася й погодився з І.Шишмановим, що німці зацікавлені зберегти цю країну як житницю та шлях до Персії й Індії⁴⁸.

Безперечно, головні турботи Г.Айхгорна як командувача армійської групи були пов'язані з завершенням воєнних дій проти більшовиків на східних кордонах України. На початку травня 1918 р. частини корпусу генерала Карла Кнерцера оволоділи Донбасом, зайняли Таганрог і Ростов, вийшли до Азовського моря, а також вступили у землі Війська Донського. Г.Айхгорнові довелося долучитися до встановлення взаємовідносин з отаманом генералом Петром Красновим. Відразу після вступу на посаду 5 травня той відправив листа імператорові Вільгельму, яким сповіщав про своє обрання та просив призупинити просування німецьких військ на територію Донської області, а також допомогти зброєю. Копію цього листа було вручено Г.Айхгорнові.

8 травня 1918 р. кайзер наказав групі «Айхгорн-Київ» припинити воєнні дії. Навряд чи визначальним при цьому став лист П.Краснова, адже завдання зі звільнення України від більшовиків було виконано. Подальше просування німецьких військ могло спричинити зіткнення з Добровольчою армією. За вказівкою Г.Айхгорна ввечері того ж дня до П.Краснова прибули представники німецького командування. Вони запевнили отамана, що подальшого просування не буде, а Ростов і Таганрог зайняті за наполяганням українського керівництва.

На початку червня 1918 р. Г.Айхгорн направив до П.Краснова майора Стефані, який повідомив про визнання його німецькою владою. У зв'язку з цим 14 червня до Новочеркаська прибув генерал Густав Арнім і представився отаманові. А з 27 червня німецьке командування при Війську Донському представляв майор генерального штабу Кокенгаузен⁴⁹. Він виконував ці функції аж до виведення німецьких військ, зокрема був присутнім на зустрічі П.Краснова зі П.Скоропадським 3 листопада на станції Скороходове під Полтавою.

Завершення бойових дій, організація німецької військової адміністрації на місцях дещо знизили напружену оперативну діяльність командувача оберкомандо. Наприкінці травня 1918 р. Г.Айхгорн на царській яхті здійснив

⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С.171.

⁴⁸ *Шишманов І.* Щоденник [Електронний ресурс]: [www.hai-nyzhnyk.in.ua/.../1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/.../1918(05-06).shyshmanov.php)

⁴⁹ *Краснов П.* На внутреннем фронте. – Москва, 2003. – С.34–35, 259.

інспекційну поїздку Дніпром до Мозиря, відвідав німецькі гарнізони, вручив військовослужбовцям залізні хрести. На початку червня він мав намір поїхати до Одеси, але через активізацію повстанського руху вздовж залізниці поїздки відклав. І тільки у середині липня разом із послом А.Муммом побував на Кримському півострові, зокрема у Севастополі.

На початку червня 1918 р. серйозного клопоту командувачеві групи «Айхгорн-Київ» завдав спалах бойових дій у районі Таганрогу. Після зайняття німцями цього міста, а також Ростова й Керчі в порту Єйська зосередилася значна кількість червоних військ. Більшовицьке командування сформувало з них 8-тисячне угруповання для висадки з моря на півострів між Таганрогом і Міуським лиманом. На той час командувача корпусу генерала К.Кернера на місці не було і штаб спочатку навіть хотів залишити Ростов. Однак добре поставлена аеророзвідка дозволила генералові Г.Арніму прийняти рішення про відбиття наступу «червоного десанту». Керувати операцією було доручено полковникові Артурові Боппу – командирові 52-ї Вюртемберзької дивізії ландверу, поповненої частинами 7-ї Баварської кавалерійської бригади. У результаті триденних боїв, за потужної артилерійської підтримки німці скинули червоних у море, які втратили до 6 тис. вояків. Натомість вюртембержці недо рахувалися 39 вояків. Відразу ж штаб Г.Айхгорна, очевидно, із метою залякування більшовиків і пропаганди німецької сили поширив прокламацію про сумні для червоних військ наслідки таганрозької операції.

Однак справа ускладнилася тим, що полковник А.Бопп віддав письмовий наказ розстріляти всіх полонених, із жінками включно. Ситуація набула суспільного розголосу й навіть стала предметом обговорення в райхстагу. З огляду на це Г.Айхгорн зажадав термінових пояснень від генерала К.Кернера. Той повідомив, що йдеться про страту лише «банди цивільних без уніформи, серед яких могли бути жінки й підлітки». Очевидно, Г.Айхгорн і пішов із життя переконаним у правомірності дій А.Боппа. Цією справою вже після його смерті зайнялося головне командування сухопутних військ і у серпні 1918 р. полковник давав докладні пояснення, мотивуючи свої дії «звірствами» більшовиків проти німецьких солдатів, апелюючи також до вбивства ними в Таганрозі російського генерала Павла Рененкампа. Ніяких санкцій щодо А.Боппа вжито не було, пізніше він отримав звання генерал-майора. Тільки К.Кернер нарікав, що таганрозький інцидент позбавив його ордена за бойові заслуги у Східній кампанії⁵⁰. Сучасні дослідники тих подій В.Дорнік (Німеччина) і П.Ліб (Австрія) вважають, що це «масове винищення більшовиків, безсумнівно, було воєнним злочином неймовірних масштабів, проте так і не зрозуміло, чи не скоїли німецькі війська ще одного злочину: чи були серед розстріляних жінки й діти з прилеглих сіл?»⁵¹.

Не дивлячись на те, що вищі німецькі військові та дипломати розглядали гетьманат як «фікцію дружньої держави» (В.Гренер), а український уряд – як «тільки ляльку» («nur Puppe») (А.Мумм), вони намагалися в публічній сфері

⁵⁰ Україна між самовизначенням та окупацією... – С.210–214.

⁵¹ Там само. – С.211.

підтримувати образ України як союзної країни, виявляти ознаки поваги та співчуття. Унаслідок вибуху 6 червня 1918 р. військових арсеналів у Києві на Звіринці, окрім місцевих жителів загинули й зазнали поранень німецькі вояки. З ініціативи П.Скоропадського їхнім сім'ям було надано матеріальну допомогу. На початку липня Г.Айхгорн у листі на ім'я гетьмана висловив за це вдячність.

11 червня 1918 р. в Києві пройшов урочистий похорон загиблих під час вибухів військових складів. У церкві при Олександрівській лікарні відбулася панахида, на якій були присутні П.Скоропадський, члени уряду, іноземні дипломати. Фельдмаршал Г.Айхгорн, генерал В.Гренер, посол А.Мумм поклали живі квіти⁵².

16 червня 1918 р. посол А.Мумм відвідав гетьмана й офіційно від імені імператора Вільгельма висловив співчуття українському народові «з приводу нещастя від вибуху, при якому знищилася частина міста й загинуло стільки київських громадян»⁵³. Коли в липні у сім'ї Скоропадських сталося горе, помер найменший син – дворічний Павло, Г.Айхгорн, В.Гренер, А.Мумм висловили співчуття гетьманові, а до могили дитини від імені імператора Вільгельма було покладено вінок.

Від самого початку червня 1918 р. Г.Айхгорн змушений був предметно займатися придушенням масових селянських виступів. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене П.Скоропадським, у сфері земельних відносин вилилося у силове повернення поміщицької власності з практикуванням так званих «відшкодувальних акцій» із боку місцевих землевласників. Упродовж травня – червня вони набули широкого розмаху й викликали зворотню реакцію українського селянства у вигляді масового спротиву, широкого повстанського руху, спрямованого не тільки проти поміщиків, але й державної влади, підтримуваної німецько-австрійськими військами. Саме їх участь у захисті землевласників стала суттєвим фактором інспірації селянських виступів. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях до застосування проти місцевого населення страт, відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Нерідко для «наведення ладу» застосовувалася артилерія, яка обстрілювала села.

Наймасовішим проявом антигетьманських, антиокупантських настроїв селянства стало Звенигородсько-Таращанське повстання у червні – липні 1918 р. Майже два місяці 30-тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців і підрозділами гетьманської державної варти⁵⁴. Німецьке окупаційне командування було неабияк стурбоване. Посол А.Мумм доповідав у МЗС Німеччини, що «події у Звенигородці більш серйозні, ніж офіційно повідомлялося». Його заступник Ганс фон Берхем змушений був пізніше визнати:

⁵² Нова рада. – 1918. – 12 червня.

⁵³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.85.

⁵⁴ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С.79.

«Незважаючи на жорстокі репресивні заходи наших військ, заворушення серед сільського населення в окремих районах усе ще триває»⁵⁵.

Фельдмаршал Г.Айхгорн наприкінці червня 1918 р. видав наказ військам, в якому, зокрема, зазначалося: «За всіма даними тероризують країну тільки 10–12% селян. До них за всіма повідомленнями благочесних кіл населення приєднуються як агітатори євреї, котрі підбурюють селян до знищення озимих посівів. Ці нездорові, незадоволені й небезпечні елементи за будь-якого руху повинні знешкоджуватися та видалятися з сіл в інтересах країни й німецького авторитету»⁵⁶. Далі в наказі наголошувалося, що за відсутності підстав застосувати до заарештованих вироки німецького військово-польового суду, їх треба передавати у відання військових комендантів для відправки по етапу. Департамент державної варти у своєму циркулярі губернським старостам та міським отаманам цитував ці місця з наказу Г.Айхгорна й рекомендував за відсутності прямих доказів антиурядової діяльності «злочинних елементів» передавати їх німецькому командуванню для вислання за межі України⁵⁷.

Питання чисельності учасників повстанського руху влітку 1918 р. надзвичайно складне. До того ж Г.Айхгорн своєю оцінкою щодо 10–12% селян-повстанців ще більше його заплутав. Намагання радянських істориків перебільшувати ці дані пояснювалися «великою» організаційно-політичною роботою більшовиків. Однак не зовсім виправдані й спроби сучасних дослідників розв'язати це завдання, користуючись не досить репрезентативною методикою обрахунків. Зокрема П.Захарченко, посилаючись на дані генерала Г.Айхгорна, механічно виводить цифру 2,5–3 млн повстанців⁵⁸, очевидно, зараховуючи до їх лав не тільки дорослих чоловіків, а все населення українського села. Ці дані повторює й інше видання⁵⁹, хоч і констатується, що у серпні 1918 р. загальна чисельність повстанців та партизанів досягла лише 80 тис.⁶⁰ Тож звідки візьмуться мільйони, коли в наступні місяці повстанська активність суттєво знизилася? Немає й остаточної цифри втрат німецьких військ і державної варти при придушенні селянських повстань. В.Савченко, не посилаючись на джерела, стверджує, що до осені 1918 р. вони становили, відповідно, 22 і понад 30 тис. осіб⁶¹. Якщо прийняти на віру останню цифру, то це означає, що державна варта втратила в боях проти повстанців понад половину особового складу. Загалом ці дані потребують аргументованої верифікації.

Г.Айхгорн віддав наказ про запровадження німецьких військово-польових судів ще напередодні повалення Центральної Ради, але особливо широкого застосовування вони набули в районах масових селянських виступів. Постійного складу суддів не було. Вони призначалися в кожному випадку командиром військової частини й мали керуватися німецьким кримінальним законодавством.

⁵⁵ Крах германської окупації на Україні. – С.169–170.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.114. – Арк.162.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Захарченко П. Селянська війна в Україні... – С.81.

⁵⁹ Політична історія України: ХХ століття. – Т.2. – К., 2002. – С.267.

⁶⁰ Там само. – С.269.

⁶¹ Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2009. – С.223.

Утім масове винесення смертних вироків не завжди узгоджувалося зі статтями кримінального кодексу Німеччини.

Звенигородський повітовий староста у середині липня 1918 р. доповідав у Київ, що після придушення повстання німці почали розсилати в усі села повіту каральні експедиції, які супроводжувалися масовими розстрілами, хоч і за судом, але у спішному порядку. Проводилися нещадні реквізиції, накладалися контрибуції в десятки, сотні тисяч карбованців. У доповіді наголошувалося: «Реквізиції підлягали худоба, зерно, птиця і все це забиралося безкоштовно»⁶².

Наприкінці липня 1918 р. німецький військовий трибунал під головуванням підполковника Фюстера розглядав справу заарештованих у зв'язку з викраденням банкіра А.Доброго військового міністра УНР О.Жуковського та службовців МВС Ю.Гаєвського, П.Богацького, М.Осипова, І.Красовського. У ході слідства з'ясувалася причетність до події колишнього голови уряду В.Голубовича, який був заарештований і зі свідка став підсудним. Німецьке командування не могло пробачити йому звернення до Берліна з вимогою відкликати Г.Айхгорна з України. Є.Чикаленко так подає поведінку В.Голубовича на процесі: «Замість того, щоб з достоїнством заявить, що він не признає над собою німецького суду [...] Голубович, боячись кари, почав принижено, як школяр, чи як дрібний злодіячка, просити “снисхождения”, чим опозорив себе і есерівський кабінет навіки-вічні»⁶³. Суд завершився напередодні замаху на Г.Айхгорна в кінці липня 1918 р. О.Жуковському й В.Голубовичу було визначене покарання у вигляді двох із половиною та двох років відповідно. Інші колишні урядовці отримали менші терміни. Відбували свої терміни в німецькому блоці Лук'янівської тюрми й були звільнені після падіння гетьманату у середині грудня 1918 р. Екс-глава МВС М.Ткаченко – організатор викрадення А.Доброго – уникнув суду, переховуючись у Харкові аж до кінця 1918 р.⁶⁴

А тим часом до Києва прибула група бойовиків на чолі з Іриною Каховською, яка, за рішенням ЦК російської партії лівих есерів, мала здійснити терористичні акти проти фельдмаршала Г.Айхгорна та гетьмана П.Скоропадського. До неї входили Борис Донський, Григорій Смілянський, Євген Терлецький та ін. Упродовж кількох тижнів вони відстежували розпорядок життя та маршрути пересування фельдмаршала. 30 липня 1918 р. в обідню пору під час повернення Г.Айхгорна до палацу Уварових на розі вулиці Катерининської й Липського провулку Б.Донський кинув у нього бомбу. Фельдмаршал і його ад'ютант Вальтер Дреслер зазнали важких поранень. Терориста відразу схопили німецькі вояки.

Напад стався неподалік від гетьманської резиденції, тож П.Скоропадський поспішив на місце трагедії. У спогадах він писав: «Я і мій ад'ютант побігли туди. Ми застали дійсно важку картину, фельдмаршала перев'язували і укладали на носилки. Рядом з ним лежав на інших носилках його ад'ютант Дреслер,

⁶² ЦДАВО України. – Ф.216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.277–278.

⁶³ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.87.

⁶⁴ Гай-Нижник П. Викрадення банкіра А.Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Вип.120. – К., 2014. – С.224–226.

з відірваними ногами. Останній, не було сумніву, помирав. Я підійшов до фельдмаршала, він мене впізнав, я потиснув йому руку, мені було надзвичайно жаль цього поважного старика»⁶⁵. Г.Айхгорна відвезли до клініки професора Томашевського, де він і помер увечері того ж дня.

У зв'язку з терактом Ф.Лизогуб зібрав засідання уряду не о звичній 21-й, а о 15:40. Він повідомив міністрам про «злочинний замах» на життя головнокомандувача німецьких військ. Рада Міністрів доручила прем'єрові та главі МЗС відвідати посла А.Мумма, висловити «глибоке обурення» з приводу «злочинства» та побажання, щоб «високошанований Україною» фельдмаршал «скооро вичунав від страждань, котрі випали на його долю»⁶⁶.

Лідери соціалістичних партій і громадських організацій, об'єднаних в Український національний союз, з явним запізненням принесли свої співчуття німецькій стороні у зв'язку зі смертю Г.Айхгорна. Очевидно, вони деякий час вагалися з огляду на повалення Центральної Ради та нещодавні вироки німецького військового суду провідним діячам партії есерів. Посол А.Мумм перебував у Берліні, тому представники УНС відвідали генконсула Німеччини генерала Еріха Тіля. Висловивши співчуття, вони наголосили, що теракт здійснено «великоросом». На що дипломат зауважив про наявність у слідства відомостей щодо зв'язків московських есерів з одеськими. Очевидно, німецькій розвідці вже було відомо про те, що ЦК українських лівих есерів схвалив проведення теракту. Е.Тіль пообіцяв донести до німецького уряду й народу співчуття, висловлені УНС⁶⁷.

Природно, П.Скоропадський мав підстави побоюватися, що вбивство фельдмаршала істотно погіршить і без того складну ситуацію в Україні. Гетьман відразу телеграфом повідомив імператора Вільгельма про теракт. У телеграмі-відповіді кайзер висловив сподівання, що «Всевишньому благоугодно буде залишити у живих жертви мерзенного замаху». У зв'язку з трагічними подіями гетьман звернувся з грамотою до українського народу:

«Сьогодні, 30 липня о 10 годині вечора, спочив навіки командуючий групою німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Ейхгорн, загинувши від злочинної руки заклятих ворогів України та її союзників. Тим, хто знав покійного генерал-фельдмаршала, важко оцінити, яка це велика і гірка втрата для України. Генерал-фельдмаршал Ейхгорн був щирим і переконаним нашим прихильником і другом українського народу, і метою його було створення самостійної Української Держави... Єдина втіха в тяжкому горі, яке нас вразило, це те, що ганебний злочин учинений не сином України, а чужинцем, ворожим Українській Державі і її союзникам»⁶⁸.

Повертаючись до оцінки Г.Айхгорна, П.Скоропадський у спогадах писав: «Це була безумовно чесна, невідкупна людина. Він явився на Україну з

⁶⁵ Скоропадський П. Спогади. – С.244.

⁶⁶ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)... – Т.1. – С.190–191.

⁶⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.95.

⁶⁸ Последние новости. – 1918. – 31 июля.

армією і по суті міг значно збільшити вимоги, які німці нам пред'являли, це багато хто на його місці зробив би, оскільки ми були абсолютно безсилі, у нього ж, навпаки, я знаходив завжди повне співчуття». При цьому гетьман пригадував, як за декілька днів до замаху «запросто» зайшов до фельдмаршала в гості. Той частував його власноруч звареною кавою й обіцяв ужити заходів щодо своїх підлеглих, які чинили беззаконня⁶⁹.

П.Скоропадський не пов'язував теракт проти Г.Айхгорна зі здійсненням також бойовиками російської партії лівих есерів на початку липня 1918 р. убивством німецького посла в Москві Вільгельма Мірбаха. Слід відзначити, що у доволі деталізованих споминах гетьмана цей факт навіть не зафіксовано. Хоча, за свідченнями Д.Дорошенка, П.Скоропадський надіслав телеграму співчуття імператорові Вільгельмові II у зв'язку із загибеллю посла⁷⁰. Узагалі він зі вдячністю згадував В.Мірбаха лише один раз за сприяння організації так званих «державних поїздів» між Україною та РСФРР. Першим таким поїздом із Петрограда повернулися дружина та діти гетьмана, про долю яких він тривалий час не мав відомостей⁷¹.

Коли в Берліні стало відомо про замах на Г.Айхгорна, до українського посла барона Федора Штейнгеля щодо подробиць теракту звернулися місцеві журналісти. Не маючи достовірних відомостей, той висловив припущення, що це – справа рук українських демократичних партій, які вороже налаштовані проти німців. У результаті деякі видання подали антиукраїнські статті. Цю версію підхопила й польська преса, наголошуючи на анархізмі українського народу та вимагаючи приєднати Правобережну Україну до Австрії, а Лівобережну – віддати Росії. І все ж посол частково мав рацію, оскільки керівний центр УПІСР схвалив теракт, а окремі члени партії були задіяні в його організації⁷².

1 серпня 1918 р. в київській лютеранській кірсі Св. Катерини було відслужено панахиду за Г.Айхгорном. Есерівські бойовики, які залишалися на волі, саме у церкві планували здійснити вбивство гетьмана П.Скоропадського, але задум не вдался. Через два дні у супроводі траурної процесії, яка пройшла від вул. Катерининської Хрещатиком і Бібіковським бульваром до залізничного вокзалу, тіла Г.Айхгорна і його ад'ютанта В.Дреслера відправили в Німеччину. За дорученням гетьмана до Берліна їх супроводжував генерал Костянтин Середин, щойно призначений військовим аташе в Румунії. 6 серпня Г.Айхгорна поховали з почесними вищого розряду на берлінському військово-меморіальному кладовищі Інваліденфрідгоф. Українську Державу на церемонії представляли посол у Німеччині барон Ф.Штейнгель та генерал К.Середин. У міжвоєнну добу неподалік від могили Г.Айхгорна вічний спочинок знайшли начальник штабу Східного фронту, один із творців Брестського миру генерал Максиміліан Гофман, губернатор Бельгії генерал Людвіг Фалькенгаузен та інші знані військові діячі. Під час німецької окупації Києва в 1941–1943 рр. вул. Хрещатик було перейменовано на Айхгорнштрассе.

⁶⁹ Скоропадський П. Спогади. – С.244.

⁷⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.253.

⁷¹ Скоропадський П. Спогади. – С.242.

⁷² Чикаленко С. Щоденник. – Т.2. – С.100–101.

Через десять днів після теракту за вироком німецького військового суду Б.Донського прилюдно стратили. Заарештовану пізніше І.Каховську у вересні 1918 р. також засудили до вищої міри покарання, але оскільки такий вирок жінкам мав затверджувати кайзер, справа затягнулася і з приходом до влади Директорії її звільнили з Лук'янівської в'язниці. І.Каховська намагалася також організувати замах на генерала А.Денікіна. Пізніше видала спогади про ці події⁷³. До речі, у 1919 р., зайнявши Київ, більшовики влаштували судовий процес над особами, причетними до суду над Б.Донським, а Липський провулок назвали його іменем.

Чотиримісячна служба в Україні стала останньою сторінкою в біографії генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна. Під його командуванням німецькі війська завершили звільнення українських теренів від більшовиків. Як очільник військової адміністрації в Україні він убачав своїм головним завданням підтримання порядку на окупованих територіях і забезпечення поставок до Німеччини обумовлених договірними зобов'язаннями обсягів збіжжя й сировини. Тому селянські виступи приборкувалися з німецькою педантичністю та з нещадністю воєнного часу.

Не будучи ключовою постаттю в реалізації політики Німеччини щодо України, Г.Айхгорн уважав можливим її самостійний державний статус на противагу Росії, яка воювала на боці Антанти, а тепер переживала хаос більшовицького правління. За його підписом як вищого репрезентанта військової влади в Україні вийшли найбільш дражливі накази про засів полів, запровадження військово-польових судів, забезпечення умов повалення Центральної Ради, придушення селянських повстань. Проте в його ставленні до українських урядовців не відчувалося упередженості та зневаги, які латентно проявляли В.Гренер та його підлеглі зі штабу оберкомандо.

Нині у столітній ретроспективі Г.Айхгорн постає досвідченим воєначальником. Фельдмаршал до кінця залишався вірним обов'язку перед кайзером і державою, сумлінно реалізуючи основні завдання Брестського «хлібного» миру. Він був доволі лояльним до правлячої верхівки гетьманату й нещадним до бунтівливих українських селян. Г.Айхгорн став жертвою німецької політики інспірування російської революції, у ході якої реанімувався есерівський тероризм.

⁷³ Каховская И. Дело Эйхгорна и Деникина (Из воспоминаний) // Пути революции. – Берлин, 1923. – С.194–251.

Author in this work researches the activity of H.Eichhorn as a leader of the German occupation troops in Ukraine. In the article showed the influence of his orders to the internal political situation, the Oberkommando headquarters activities concerning the change of governmental authorities. In the article lightens up his relations with P.Skoropads'kyi and Hetman's government, actions of peasant uprisings suppress. Also, author revealed the causes and circumstances of the Field-Marshal's murder.

Keywords: Eichhorn, occupation troops, Oberkommando, Ukrainian Central Rada (Ukrainian Central Council), hetmanate, courts-martial.

